

Кыргыз жана Түрк Тилдериндеги Фузия Кубулушу

Burul SAGINBAYEVA¹ & Ziyada ŞAMURATOVA²

Аннотация

Дүйнөдөгү тилдер морфологиялык классификация боюнча төрткө бөлүнөт: агглютинативдүү (жалганма), аморфтук (унгучул), флективдүү (кубулма) жана инкорпоративдик (сөз-сүйлөм). Бул классификациянын шарттуу экендигин бир топ окумуштуулар белгилешет. Анткени, белгилүү бир топтогу тилдерге мүнөздүү болгон тилдик бирдиктер башка топтогу тилдерде да кездешүүсү толук мүмкүн. Мисалы, кыргыз тили агглютинативдүү тилдердин тобуна кирсе да, флективдүү, аморфтук тилдерге таандык өзгөчөлүктөрдү табууга болот. Же болбосо флективдүү тилдерден агглютинативдүү тилдерге таандык өзгөчөлүктөрдү да кездештирүү мүмкүн. Бул макалада сыпаттоо, анализ жана синтез, классификация, салыштырма-типологиялык ж.б. методдордун жардамы менен, негизинен, флективдүү тилдерге мүнөздүү болгон фузия кубулушу кыргыз жана түрк тилинде да айрым сөздөрдө кездешери аныкталды. Мисалы, кыргыз тилинен сүйлө (сөз+ла=сүйлө), ойно (оюн+ла=ойно), чаап (чап+ып=чаап) ж.б. сөздөрдү мисал келтирүүгө болот. Түрк тилинде да ушул сыяктуу эле мисалдарды табуу мүмкүн: söz+la=söyle, dinle+yor=dinliyor, benze+a=benze ж.б. Фузия кубулушу кыргыз жана түрк тили үчүн мүнөздүү кубулуш болбосо дагы, анын айрым көрүнүштөрү бар экендигин белгилөөгө болот.

Ачкыч сөздөр: фузия кубулушу, кыргыз тили, түрк тили

The Fusion Phenomenon in Kyrgyz and Turkish Languages

Abstract

Languages around the world are classified into four categories based on morphology: agglutinative, isolating, fusional, and incorporative. Many linguists note that this classification is conditional, as linguistic features typical of one language group may also be found in languages of other groups. For example, although the Kyrgyz language belongs to the agglutinative language group, it also contains features characteristic of fusional and isolating languages. Similarly, features typical of fusional languages can be found in agglutinative languages. This article primarily focuses on the phenomenon of fusion, which is characteristic of fusional languages, and demonstrates that certain words in both the Kyrgyz and Turkish languages exhibit fusion. For instance, in Kyrgyz, examples like *сүйлө* (сөз + ла = сүйлө), *ойно* (оюн + ла = ойно), and *чаап* (чап + ып = чаап) can be cited. In Turkish, similar examples can also be found: *söz + la = söyle*, *dinle + yor = dinliyor*, *benze + a = benze*, etc. Although fusion is not a dominant phenomenon in Kyrgyz and Turkish, it is evident that certain forms of fusion exist in these languages.

Keywords: Fusion phenomenon, Kyrgyz language, Turkish language

Шилтеме / Please Cite As:

Saginbayeva, B., & Şamuratova, Z. (2026). Кыргыз жана түрк тилдериндеги фузия кубулушу. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 15 (2), 435-444. <https://doi.org/10.33206/mjss.1716736>

Келүү күнү / Received Date: 10.06.2025

Кабыл алынган күнү / Accepted Date: 29.01.2026

¹ Prof. Dr. - Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Bişkek, Kırgızistan, burul.saginbayeva@manas.edu.kg,

 ORCID: 0000-0002-3178-9329

² Doktora - Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek, Kırgızistan, ziiada.shamuratova@gmail.com,

 ORCID: 0009-0007-4878-3736

Киришүү

Азыркы учурда дүйнө жүзүндө жети миңден ашуун тил бар. Алардын ар бири түрүү белгилерине карата ар кандай топторго бөлүштүрүлөт. Тил илиминде дүйнөдөгү тилдерди классификациялоонун эки принциби бар: 1) морфологиялык классификация, 2) генеалогиялык классификация. Морфологиялык же типологиялык классификация тилдердин грамматикалык окшоштуктарына, айырмачылыктарына негизделсе, генеалогиялык классификация тилдердин келип чыгуу тегине негизделет. Кодухов тил илиминде морфологиялык классификациянын эң көп колдонуларын, анткени морфологиялык типтер системалаштырылып, классификацияланууга мүмкүн болгон туруктуу белгилерге ээ экендигин айтат. (Koduhov, 1987) Тилдерди морфологиялык жактан классификациялоонун алгачкы кадамдары 19-кылымдын башына туура келет. Белгилүү тилчи Ф. Шлегель өзүнүн “Индиялыктардын тили жана акыламандуулугу” – “Ueber die Sprache und Weisheit der Inder” (1808) аттуу китебинде санскрит, латын, грек жана түрк тилдерин салыштырып изилдеп, бул тилдерди морфологиялык жактан флективдүү жана аффиксациялык деп 2 чоң топко бөлгөн. Андан соң бул классификацияны анын бир тууганы А. Шлегель толуктап, тилдерди морфологиялык жактан 3 топко бөлөт: 1) аморфтук, 2) аглютинативдүү, 3) флективдүү. (Abdyrahmanova, 2014) Ал эми немис окумуштуусу Ф. Гумбольд бул 3 топко дагы бир инкорпоративдик деп аталган топту кошкон. (Кузнецов, 2009) Кийинчерээк бул классификацияга А. Шлейхер да кайрылып, ал тилдерди морфологиялык жактан 3 топко (аморфтук, аглютинативдүү, флективдүү) ажыратып, инкорпоративдик түзүлүштөгү тилдерди аглютинативдүү түзүлүштөгү тилдердин бир формасы экендигин айткан. (Koduhov) Тилдерди морфологиялык жактан классификациялоого мындан башка да бир топ окумуштуулар кайрылып, өз классификацияларын сунуштаган. Ошентсе да, жогорудагы бир тууган Шлегелдердин, Шлейхердин классификациясы тил илиминде бүгүнкүгө чейин актуалдуулугун жоготпой келет.

Аморфтук түзүлүштөгү тилдерде сүйлөмдөгү сөздөрдүн байланышы сөздөрдүн орун тартибине, интонацияга, басымга, сүйлөмдө колдонула турган жардамчы сөздөргө карай ишке ашат. Бул тилдерде негизги орунду синтаксис ээлейт. Аморфтук түзүлүштөгү тилдердин сөздөрү, негизинен, бир муундуу сөздөрдөн же уңгулардан турат. Сөздөргө мүчө уланбайт. Мисалы, *женъ хао во – мени жакшы көрөт* (кытай тилинде). Аморфтук тилдерге байыркы кытай, бирман, Судан тилдери, кытай, вьетнам тилдери кирет.

Аглютинативдүү деген сөз латын тилинин *agglutinate* (жабыштыруу) деген сөзүнөн алынган. Аглютинативдүү түзүлүштөгү тилдерде сөздүн уңгусуна сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөр тизмектелип келет. Мисалы, *кол+до+н+ул+уш+у, өзгө+чө+лук+төр* ж.б. Бул тилдерде уңгу сөзгө канча мүчө уланса деле, анын баштапкы формасы өзгөрбөстөн кала берет, мүчөлөр үндөштүк мыйзамына баш иет, мындан сырткары, уңгу сөзгө уланган мүчөлөрдүн ар биринин өзүнө гана тиешелүү болгон жеке грамматикалык маанилери бар. Бул тилдерге түрк, монгол угро-фин, корей, япон тилдери кирет.

Флективдүү деген термин латындын *fleksio* (ийүү, кубулуу, өзгөрүү) деген сөзүнөн алынган. Флективдүү түзүлүштөгү тилдерде уңгуга мүчө уланган кезде уңгунун алгачкы түрү жана курамы өзгөрүп, уңгу менен мүчөнүн чегин өзгөрүлүп кетет. Мисалы, *сон-сна, писать-пишу, дай-давать, брал-беру* ж.б. Мындай тилдерде уңгу сөздөрдөгү тыбыштар өзгөрүп, тыбыштык өзгөрүү белгилүү бир грамматикалык мааниге ээ болот. Уңгу сөзгө улануучу бир эле мүчө бир канча грамматикалык маанини билдирет. Буга орус, украин, немис, англис, француз, араб, латын, еврей тилдери жана башка да бир топ тилдер кирет.

Полисинтетикалык түзүлүштөгү тилдерде жеке турган сөздөр өз ара кошулуп отуруп, татаал сөздөрдүн же сүйлөмдөрдүн маанисин берет, т.а. белгилүү бир сөз кандайдыр бир сүйлөмдүн маанисин чагылдырат. Мисалы, чукот тилиндеги төмөнкү сөздү мисал келтирүүгө болот: *Тыатакаанмыркын. – Мен семиз бузуларды атып жатамын.* Буга Америкадагы индеецтердин тили, чукот тили, Азиянын түндүгүндө жашаган айрым элдердин тилдери кирет. (Ibragimov, 2000)

Тилдердин жогорудагы морфологиялык классификациясы шарттуу түрдө түзүлгөндүгүн бир топ окумуштуулар айтышат. Ибрагимов өз эмгегинде мындай морфологиялык классификация тилдик өзгөчөлүктөрдүн аталган тилде үстөмдүк кылышына карата түзүлгөндүгүн, ар бир тилден

башка бир классификацияга таандык өзгөчөлүктөрдү табууга толук мүмкүн экендигин белгилейт. (Ibragimov, 2000) Мисалы, кыргыз тили агглютинативдүү тилдердин тобуна кирсе да, флективдүү, аморфтук тилдерге таандык өзгөчөлүктөрдү табууга болот. Же болбосо флективдүү тилдерден агглютинативдүү тилдерге таандык өзгөчөлүктөрдү да кездештирүү мүмкүн.

Издөө методу

Бул макалада маалымат чогултуу, сыпаттама, салыштырма-типологиялык методдор колдонулду. Макалада темага байланыштуу илимий булактардан маалыматтар жыйналып, макаладагы критерийлерге жараша топтоштурулуп, системалаштырылды. Системалаштыруу, жиктештирүү процессинде классификация ыкмасы колдонулду. Кыргыз жана түрк тилиндеги фузия кубулушун тилдик факты-материалдардын негизинде аныктоо үчүн байкоо ыкмасы колдонулуп, андагы жалпылык жана айырмачылыктарды аныктоо үчүн салыштырма ыкма пайдаланылды. Макаладагы тилдик кубулуштардын маани-маңызын ачууда сыпаттоо методу колдонулуп, түрк тилдериндеги фузия кубулушунун жалпы түркологияда, кыргыз жана түрк тил илиминде изилденүү тарыхына, изилденүү абалына сереп салынып, анализ жана синтез ыкмасы аркылуу андагы негизги илимий маселелер аныкталды. Натыйжада изилдөөнүн объектисине алынган маселелер бонча талдоо, анализдөө, салыштыруу жана сыпаттоонун негизинде жыйынтык чыгарылды. Тил илиминдеги изилдөө ыкмалары үчүн Н. С. Шарафутдинованын “Теория и история лингвистической науки”, (Sharafutdinova, 2008) С.Ж. Мусаевдин “Жалпы тил илими” аттуу эмгектери пайдаланылды. (Musayev, 1998)

Издөөнүн табылгалары

Фузия кубулушу

Фузия латын тилиндеги *fusio* “эрүү” деген сөздөн келет. Фузия термини алгачкы жолу 1921-жылы америкалык лингвист Э. Сепир тарабынан сөз жасоонун өзгөчө бир ыкмасында мүчөлөрдүн жалгашкан жериндеги тыбыштык өзгөрүүлөрдү сүрөттөө үчүн колдонулган.

Фузия кубулушу флективдүү тилдерге мүнөздүү кубулуш экендиги белгилүү. Мында морфемалар бириккен чегинде ширешип, баштапкы формаларынан айырмаланып калат. Б. Орузбаеванын “Сөздүгүндө” фузияга мындай аныктама берилет: “Фузия уңгуга бирдей эмес көп маанилүү мүчөлөрдүн жалгануусу менен сөздүн негизинин чегинин өзгөрүшү.” (Oruzbayeva, 1972, 324-б). Кудайбергенов ж.б. изилдөөчүлөр уңгу менен мүчөнүн же мүчөлөрдүн өз ара тыгыз кошулушу, биригип кетиши фузия кубулушу деп аталарын айтып, эгерде уңгу менен мүчө ширешкен болсо, жаңы «уңгу» сөз келип чыгарын, мүчө менен мүчө ширешсе, татаал мүчө келип чыгарын белгилейт. (Kudaibergenov, Tursunov, Sadykov, 1980) Ал эми Реформатский өз эмгегинде бул кубулушту морфемалардын чегинин биригип кетүүсү, эки же андан ашык морфемалардын чегинин “эриш”, “жөнөкөйлөшүп”, бир морфемага айланып кетүүсү катары мүнөздөйт. (Reformatski, 1996) Э.Сепир флективдүү тилдерди фузиялык тилдер деп атоону сунуштаган. Бирок бул тил илиминде ишке ашкан эмес. (Kuznetsov, 2009)

Орус тилиндеги фузия кубулушу

Фузия кубулушу орус тилинде өтө кеңири кездешкен тилдик кубулуштардын бири болуп саналат. Ахманова фузия кубулушунун уңгу менен морфемалардын ортосундагы чектердин биригип кетишине алып келген бул мүчөлөрдүн тыгыз морфологиялык байланышы экендигин айтат. (Ahmanova, 1966) Аракин да агглютинативдүү тилдерге караганда флективдүү тилдерде морфемалардын чегин ажыратуу татаал экендигин (фузия кубулушу) айтып, төмөнкү сөздөрдү орус тилинен мисал келтирет: *слуг-а*, бирок *слуг-ба* эмес *служба*, *службный* эмес *служебный*, *свадьба-сватать*, *просить-прощение* ж.б. (Arakin, 1989) Орус тилиндеги фузия кубулушуна төмөндө бир канча мисалдарды келтирип көрүүгө болот:

1. Вести “алып баруу” – веду “алып барам” – ведёшь “алып барасың”, вёл “алып барды”
2. Писать “жазуу” – пишу – “жазып жатам” – пишешь “жазып жатасың” – написал “жазды”
3. Петь “ырдоо” – пою “ырдап жатам” – поёшь “ырдап жатасың” – пел “ырдады”
4. Отец “ата” – отца “атанын” – отцу “атага” – отцам “аталарга” – отцов “аталарды”

5. Рука “кол” – ручки “баланын колу” – ручной “колго арналган, колдо жасалган”
6. Твёрд “катуу” – твёрже “катуураак”
7. Прост “жөнөкөй” – проще “жөнөкөйүрөөк”
8. Сух “куркак” – суше “кургагыраак”
9. Лететь “учуу” – лечу “учам” – лечишь “учасың” – летим “учабыз”
10. Глубокий “терең” – глубже “тереңирээк”

Жогоруда берилген мисалдарда сөзгө мүчө уланган кезде алардын уңгуларынын өзгөрүп кеткендигин байкоого болот, б.а. сөздөгү уңгу менен мүчөнүн чеги ширелишип кеткен. Ошондуктан алардын чегин так, даана ажыратуу оор.

Агглютинативдүү тилдерде уңгу менен мүчөнүн чеги оңой ажыратылат, анткени уңгу сөзгө кандай гана мүчө жалганбасын, ал өзгөрбөйт: ата – аталар – атанын – атага – атаны – атада – атадан ж.б. Бул жагынан флективдүү жана агглютинативдүү тилдер бири-биринен кескин айырмаланышат.

Түрк тилдериндеги фузия кубулушу

Фузия түрк тилдеринин өнүгүүсүнүн (эволюциясынын) байыркы доорунда да, андан кийинки этаптарында да бир топ активдүү болгон. Типологиялык классификациянын жалпы кабыл алынган критерийлерине ылайык, түрк тилдери эң типтүү агглютинативдик түзүлүштөгү тилдердин бири болуп эсептелет. Бирок ошол эле учурда түрк тилдеринде агглютинация менен катар флекциялык, аморфтук, инкорпорациялык (полисинтетикалык) түзүлүштөр да орун алгандыгын айтууга болот. Гумбольдт: “Таза тилдер болбойт жана болушу да мүмкүн эмес,” – деп айткан (Humboldt, 1984: 317). Түрк тилдеринин грамматикалык түзүлүшү шексиз агглютинация болгонуна карабастан, өнүгүүсүнүн алгачкы мезгилинде эле фузиялык элементтердин салыштырмалуу көп экендигин айтууга болот. Мүчөлөрдүн уңгу же уңгу муундар менен биригип (фузия), акыры ажырагыс бир бүтүнгө айланып кетиши ассимиляциянын мыйзамдарына ылайык жана/же кыскаруудан улам гана болот (Menges, 2000). Ассимиляция кубулушуна ылайык үнсүздөр үндүн катышына карай каткаландашат, жумшарат, эриндешет, көмөкөйлөшөт же мурундашат. Мына ушул процесстер учурунда кээде уңгу менен мүчөнүн чеги ширелишип кеткен жагдайлар да кездешет: кап+ып=каап, жап+ып=жаап ж.б.

Ошого карабастан, б.а., түрк тилдеринин салттуу типологиялык түзүлүшүнө туура келбеген фактылар жетиштүү санда болгонуна карабастан, түрк тилдериндеги мындай өзгөчөлүктөр этибарга алынбай келүүдө. Ал эми түрк тилдеринин түзүлүш системасын типологиялык жактан кылдаттык менен карап чыгып, объективдүү талдоо жүргүзсөк, бул тилдер бүгүнкү күнгө чейин тигил же бул даражада флекциялык тенденцияга ээ деп айтууга негиз берет. Мисалы, азыркы түрк тилдеринде мүчө морфемалар менен уңгу морфемалардын морфологиялык тыгыз байланышынан улам ширешүү кубулушу болуп, уңгу менен мүчөнүн ортосундагы чек жоюлуп кеткен учурлар көп кездешет.

Түрк тилдериндеги флективдүү тилге жакындап барган формалар негизинен этиштик формалар болуп саналат, мисалы, кыргыз, өзбек тилиндеги учур чак: *келатам* “келе жатам”, *кел(а)йаттан* «келе жатам», учур чактык атоочтук: түрк. *алан* «алып жаткан», *язан* «жазып жаткан».

Таңгыч татаал этиш түрк тилинин байыркы доорунда өзгөчө өзгөрүүлөргө дуушар болгон жана негизги этиш менен жардамчы этиштин биригип, ширелишип кетишине алып келген. Ошентип бул татаал этиш өзүнүн мурунку касиетин таптакыр жоготкон, натыйжада кыскарып, фузияга окшогон түрдүү өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Муну азыркы татаал этиштерден байкоого болот. Башкача айтканда, таңгыч этиш катышкан татаал этиш байыркы мезгилде, тактап айтканда, түрк тилинин байыркы доорунда эле пайда болгон жана бул азыркы татаал этиштердегидей эле жол менен ишке ашкан: кырг. *сүйл. апкел-*, к. калп. *акел-*, каз. *аккел-* ж. б. «алып кел, апкел» < *al-yp*— *kel*. Бул сыяктуу этиштер өзгөрүп, типологиялык жактан алып караганда флективдүү формалар болуп чыга келет.

Э.Р. Тенишев батыш түрк тилдерин кадимки аглаотинативдүү тилдин үлгүсүндөгү тилдер болуп, фузия дээрлик жок десе, “чыгыш”³ түрк тилдеринде монголчодогудай күчтүү фузия өнүккөндүгүн айтат (Тенишев, 2011). М.Х. Алимова өзбек тилиндеги синтетикалык-флективдик белгилер жөнүндө сөз кылып жатып, уңгу менен мүчөнүн морфемаларынын туташкан жеринде фузиялык учурлар бар экенин белгилейт: $j\Phi_{ил} > j\Phi_{лим}$. (ил>л); $o\dot{\Phi}_{к} - o\dot{\Phi}_{им}$. $\Phi > \Phi$; $ю\Phi_{ак} - ю\Phi_{агим}$. $k > г$; $сарик\Phi - сар\Phi_{ай}$. $и\Phi < \Phi$ (Алимова, 2018). Түркологияда жана кыргыз тили илиминде фузия маселеси көбүнесе мүчөлөрдүн ширелишине байланыштуу изилдөөлөрдө козголгон: З. Коркмаз (1960), А.Н. Кононов (1980; 1971), А.Н. Баскаков (1970), Ш. Гусейнов (t.y.), А. Гаджиева (2013), С. Каратаева (2020), С. Кудайбергенов (1980) ж.б.

Кыргыз тилиндеги фузия кубулушу

Уңгу менен мүчөнүн жалгашкан жериндеги ширешүү учурлары кыргыз тилинде да кездешет. Атап айтсак, уңгунун (негиздин) аягында каткалаң *к*, *п* үнсүздөрүнүн бири турса, ага улана турган мүчө үндүү менен башталса, аталган үнсүздөр, катары менен *з*, *б* үнсүздөрүнө алмашат⁴. Ошентип уңгуда өзгөрүү болот. Мисалы: *агы*, *бак* + *-Ыл* > *багым*, *көп* + *-(Ы)л* > *кебим*, *чык-* + *-Ар* = *чыгар*, *чөк-* + *-Ар* = *чөгөр*, *ак* + *-Ар* = *агар*, *көп-* + *-ай* = *көбөй* ж.б.

п тыбышы менен бүткөн бир муундуу этиш сөзгө *-(Ы)л* чакчыл мүчөсү уланса, ортодо пайда болгон тыбыштык группа (*абы*, *еби*, *өбү*) созулма үндүүгө айланат. Мисалы: *тап-* + *(Ы)л* > *таап*, *чап-* + *(Ы)л* > *чаап*, *көп-* + *(Ы)л* > *көөп* ж.б. Фузиянын башка учурлары ошол эле тыбыштык группалардын созулма үндүүлөргө айланышына байланыштуу ишке ашат. Мисалы, *мен*, *сен*, *ал* ат атоочтору барыш жөндөмө мүчөсү уланганда катары менен *мага*, *сага*, *ага* болуп өзгөрөт.

Фольклордук тексттерде *ага*, *сага*, *мага* тыбыштык группасынын созулма үндүүгө айлантылып колдонулганына да күбө болобуз: Мисалы:

Мына, белге таңуу бел ошол,
А да *саа* жолдош болчу эр ошол. (“Манас”: Karalaev, 2010)

Тегерете конуп бер,
Маа чоро болуп бер! (“Манас”: Karalaev, 2010)

Атымды *аа* бергиче,
Туулбай туна чөгөйүн! (“Манас”: Karalaev, 2010)

Фузияны пайда кылуучу башка бир кубулуш – гаплогия. Мында сөз-формадагы окшош муундар же тыбыштар түшүп калат. Кыргыз тилинде бул балдар (<бала + -лар) деген формада көрүлөт. Мында биринчи *ла* морфемасындагы *а* тыбышы түшүп калып, пайда болгон кош *л* үнсүздөрүнүн экинчиси диссимиляцияланып *д*га айланган.

1-жактын жана 3-жактын жакчыл таандык мүчөлөрү *+ым*, *+ы* экинчи муунунда кууш үндүү бар болгон айрым сөздөргө уланганда, бул кууш үндүүлөр түшүп калып, уңгу өзгөрөт: *мурун* + *-ы* = *мурду*, *карын* + *ы* = *карды*, *эрин* + *-ы* = *эрди*, *орун* + *-ы* = *орду*, *үйүр* + *-ы* = *үйүрү*, *айыл* + *-ым* = *айлым*, *ийин* + *-ым* = *ийним*, *кийим* + *-ым* = *кийим*.

Бул сөздөрдүн *кийими*, *үйүрү*, *айылы*, *эрини* ж.б. деп жазылышына да жол берилет. Бул кубулуш кыргыз тил илиминде редукция деп аталат. (Jаргов, Sydykova, 2013)

Аягы үндүү тыбыш менен бүткөн уңгута (негизге) үндүү тыбыш менен башталган мүчөлөр уланганда, уңгунун (негиздин) аягындагы үндүү түшүп калат. Натыйжада уңгу (негиз) өзгөрөт: *жаса-* + *-оо* = *жасоо*, *иште-* + *-оо* = *иштөө*, *чири-* + *-уу* = *чирүү*, *алты* + *-оо* = *алтоо*, *жети* + *-оо* = *жетөө*. Бул кубулуш кыргыз тил илиминде элизия деп аталат. (Jаргов, Sydykova, 2013)

Айрым учурда тилдеги *жаңылыгы* бөлүштүрүү кубулушу да уңгуда өзгөрүүлөрдү пайда кылышы мүмкүн. Мында кайсы бир тил үчүн жаңы сөз/форманын бир бөлүгү башка сөз менен

³ Э.Р. Тенишев боюнча түрк тилдери түштүк-батыш (огуз), түндүк-батыш (кыпчак), түштүк (карлук) жана түндүк-чыгыш (якут, саян, хакас, тоолук-алтай группалары) деп бөлүштүрүлөт.

⁴ Тууранды сөздөр жана башка айрым сөздөрдү кошпогондо

адаштырылып, түшүрүлүп же өзгөртүлүп айтылат. Мисалы, араб тилинен кирген *берекет* сөзүнүн аягындагы *-кет* морфемасы буйрук ыңгай формасындагы *кет-* менен адаштырылып, жаңылып бөлүштүрүлөт. Жыйынтыгында тилде бул сөздүн *береке* деген түрү да бар. Бул кубулуш адам аттарында көп учураганын байкайбыз. Мисалы: *Искендер* > *Искен* (-дер көптүк мүчөсү менен адаштырылат), *Ыбрайым* > *Ыбрай* (-ым таандык мүчөсү менен адаштырылат) ж.б.

Эки сөздүн биригишинин натыйжасында эки уңгу да тең өзгөрүү болгон учурлар бар. Мисалы: *бугун* (<бул + күн), *өйүз* (<ал(/ол) + жүз (/йүз)), *бүйүз* (<бу(л) + жүз(/йүз)), *өгүнү* (<ал(/ол) + күнү), *ошентип* (<ошон + этип?), *кантип* (<каны + этип?), *минтип* (муну + этип).

Кыргыз тилинде фузия кубулушу уңгута (негизге) сөз жасоочу мүчөлөр уланган учурда да кездешет. Мындай учурларда да уңгу (негиз) жана мүчөнүн чеги ширелишип кетет. Буга төмөнкүлөрдү мисал келтирүүгө болот.

Сөз жасоочу мүчөлөр

Таблица №1. Кыргыз тилинде кээ бир сөздөргө уланганда фузия кубулушун пайда кылган мүчөлөр

1.	-а	оюн + -а = ойно, жумуш + -а = жумша, кыйын + -а = кыйна
2.	-ар	кызыл + -ар = кызар, сарык + -ар = саргар, көк + -ар = көгөр
3.	-ак	моюн + -ак = мойнок
4.	-ооч	айкында- + -ооч = айкындооч, аныкта- + -ооч = аныктооч, ата- + -ооч = атооч, баянда- + -ооч = баяндооч, бышыкта- + -ооч = бышыктооч, жанда- + -ооч = жандооч
5.	-ыш	сок- + -ыш = согуш, тик- + -ыш = тигиш, чап- + -ыш = чабыш
6.	-ык	ой- + -ык = оюк
7.	-ла	сөз + -ла = сүйлө, уйку + -ла = укта
8.	-лан	сөз + -лан = сүйлөн
9.	-лаш	сөз + -лаш = сүйлөш
10.	-ала	куу- + -ала = кубала, теп- + -ала = тебеле, сеп- + -ала = себеле
11.	-ыл	кайыр- + -ыл = кайрыл

Ошентип, берилген мисалдар аркылуу көбүнчө флективдүү тилдерге мүнөздүү болгон фузия кубулушунун кыргыз тилинде да бар экендиги аныкталды. Кыргыз тилинде фузия кубулушу жогоруда берилген мисалдардан башка учурларда да кездешерин белгилеп кетүү керек.

Түрк тилиндеги фузия кубулушу

Ушул эле фузия кубулушун түрк тилинен да кезиктирүүгө болот. Түрк тилинде грамматика боюнча жазылган китептерде фузия термини колдонулбаса да, *ünlü deęişmesi*, *ünsüz deęişmesi*, *ünlü düşmesi*, *konsonant düşmesi*, *orta bece vokalin düşmesi*, *orta bece vokalinin deęişmesi* ж.б. деп аталган тилдик кубулуштарда уңгу менен мүчөнүн чеги биригиш кеткен мисалдарды көрүүгө болот.⁵ Алардын ар бирине төмөндө токтолобуз.

Ünlü Düşmesi (Үндүүлөрдүн түшүп калуусу)

- Экинчи муунунда кууш үндүү бар болгон сөздөргө үндүү тыбыш менен башталган мүчөлөр уланганда экинчи муундагы кууш үндүү түшүп калат: *burun+i=burnu*, *ađız+i=ađızı*, *omuz+i=omuzı*, *akul+i=aklı*, *alın+i=alı*, *nesil+i=nesli*, *şebir+i=şebri*, *ođul+i=ođlu*, *yanıl+i=yanılış*, *yalm+i=yalnız*, *beniz+a=benze*, *şıyr- +ı=şıyırıl*, *bükül- +ım=bükülim*, *çevir- +a=çevre*, *kavuş- +ak=kanşak*, *uđur+a=uđura*, *oyun+a=oyuna*, *sarı+ar=sarar*.
- ла* сөз жасоочу мүчөсү экинчи мууну кууш үндүү болгон кээ бир сөздөргө уланганда, экинчи муундагы үндүүлөр түшүп калып, натыйжада уңгу өзгөрөт: *koku+la=kokla*, *besi+la=besle*.

⁵ К. Zeynep Korkmaz. *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara, 1992. TDK Yayınları; Muharrem Ergin. *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul, 2009. Bayrak Yayınları.

Ünlü Daralması (Үндүүлөрдүн кууш үндүүгө айлануусу)

1. Эринсиз, кең үндүү (*a, e*) менен аяктаган этиштерге учур чактын -йор мүчөсү уланганда, аталган үндүүлөр *ь, и, у, ү* кууш үндүүлөрүнө айланып кетет: *dinle-dinliyor, söyle-söylüyor, oyna-oyunuyor, başla-başlıyor, kana-kanıyor ж.б.*
2. *ü* жардамчы үнсүзү *de-, ye-* этиштеринде жана *ne* ат атоочундагы кең үндүүлөрдү кууш үндүүгө айлантат: *düyen, yüyen, niye*. Бул кубулуш айрым гана сөздөрдө учурайт. *Anlayan, bekleyen* деген сөздөрдүн туура жазылышы: *anlayan, bekleyen*. Бул учурда кең үндүүлөр кууш үндүүлөргө айланбайт.

Ünlü Değişimi (Үндүүлөрдүн өзгөрүүсү)

1. *Ben, sen* деген жактама ат атоочторго барыш жөндөмөсүнүн *+a* мүчөсү уланганда, *bana, sana* болуп өзгөрөт.

Ünsüz Düşmesi (Үнсүздөрдүн түшүп калуусу)

1. Аягы *k* үнсүзү менен бүткөн сөздөргө *+жык, +жек* мүчөлөрү уланганда, *k* тыбышы түшүп калат: *ufak+ak=ufacak, küçük+ak=küçükük, büyük+ek=büyükük, yumuşak+ak=yumuşacak*.
2. *Yüksel, küçük, alçak, ufak* деген сөздөргө атоочтон этиш жасоочу *-л* мүчөсү уланганда, аталган сөздөрдүн аягындагы *k* тыбышы түшүп калат: *yüksel, küçül, alçal, ufal*.
3. *Gel-, git-, kalk-* деген этиштерге аркылуу мамиленин *-тыр* мүчөсү уланганда, этиштик уңгу өзгөрөт: *getir, götür, kaldır*.

Ünsüz Yumuşaması (Үнсүздөрдүн жумшаруусу)

1. *n, ç, m, k* үнсүз тыбыштары менен аяктаган кээ бир сөздөргө үндүү тыбыш менен башталган мүчө уланганда, аталган үнсүз тыбыштар жумшарып, натыйжада уңгу өзгөрөт: *dolap+i=dolabi, kanat+i=kanadı, bilek+i=bileği, ağaç+i=ağacı, tat+ım=tadım, at+ım=adım, yut+ım=yudum, ak+ar=ağar, çok+al=çoğal, git+ar=gider ж.б.*

Корутунду

Дүйнөдөгү тилдер типологиялык жактан аморфтук, аглютинативдүү, флективдүү, инкорпоративдик түзүлүштөгү тилдер болуп 4 түргө бөлүнөрүн, бирок бул шарттуу классификация экендиги, белгилүү бир кубулуштан ошол тилдеги басымдуулугуна жараша түзүлгөндүгү жогоруда белгиленди. Шарттуу дегендик бир тилге таандык өзгөчөлүк башка бир топтогу тилдерде да кездешүүсү мүмкүн экендиги менен түшүндүрүлөт. Муну кыргыз жана түрк тилдериндеги фузия кубулушу дааналар турат. Фузия кубулушу кыргыз жана түрк тили үчүн мүнөздүү болбосо дагы, анын айрым көрүнүштөрү бар экендиги жогорудагы мисалдардан белгилүү болду. Албетте, мындай мисалдардын саны өтө көп эмес экендигин да кошумчалай кетүү зарыл. Азыркы мезгилге чейин бир топ окумуштуулар түрк тилдеринде да фузия кубулушунун кездешерин өз эмгектеринде баса белгилеп келген. Ошентсе да кыргыз жана түрк тил илиминде бул маселе бүгүнкү күндө толук изилдене элек. Мынсан сырткары, кыргыз жана башка түрк тилдеринде башка типологиялык топко таандык өзгөчөлүктөрдү да кездештирүү мүмкүн. Демек мындай багыттагы изилдөөлөр бүгүнкү күндө актуалдуу деп айтууга болот. Ал эми жогоруда берилген мисалдардан улам кыргыз жана түрк тилдериндеги фузия кубулушу боюнча төмөнкү жыйынтыктар келип чыкты:

1. Экинчи муунда кууш үндүү бар болгон сөздөргө үндүү менен башталган мүчөлөр жалганган кезде экинчи кууш үндүүнүн түшүп калуусунун натыйжасында уңгунун өзгөрүп кетүүсү эки тилде тең кездешүүчү көрүнүш болуп саналат.
2. Аягы *k, n, m* тыбыштары менен аяктаган сөздөргө үндүү тыбыш менен башталган мүчөлөр уланган кезде, аталган тыбыштардын жумшаруусунун натыйжасында уңгунун өзгөрүп кетүүсү эки тилде да учурайт.
3. Эки тилде да *мен, сен* деген жактама ат атоочторго барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү уланганда, уңгу өзгөрөт.
4. *+ар, -ла, -а* сөз жасоочу мүчөлөрү эки тилде да кээ бир сөздөргө уланганда сөздүн уңгусу өзгөрөт.

5. Эки тилде да *редукция, элизия, галлология, iinlii deęişmesi, iinsüx deęişmesi, iinlii diişmesi, konsonant diişmesi, orta bece vokalin diişmesi, orta bece vokalinin deęişmesi* ж.б. деп аталган тилдик кубулуштарда уңгу менен мүчөнүн чеги биригип кеткен мисалдарды көрүүгө болот.
6. Тилдеги тыбыштардын, сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн уңгуга жалгануу өзгөчөлүктөрүнөн улам эки тилде уңгу сөздөрдүн өзгөрүп кетүүсүндө айырмачылыктар да бар.
7. Жогорудагы келтирилген мисалдардан улам эки тилде да фузия кубулушу кездешери аныкталды.

Этикалык билдирүү

“Кыргыз жана түрк тилдериндеги фузия кубулушу” аттуу изилдөө ишин жазуу процессинде илимий эрежелер, этика эрежелери жана цитата эрежелери сакталган. Чогултулган маалыматтар бурмаланган эмес, жарыялоо үчүн башка академиялык басылмаларга жөнөтүлгөн эмес. Керектүү этикалык уруксат - Кыргыз-Түрк «Манас» университети кенешинин 31-май 2024 тарых жана 2024_9 номерлуу чогулушунда алынган.

Ethical Declaration

During the writing process of the study “*The Fusion Phenomenon in Kyrgyz and Turkish Languages*” scientific rules, ethical and citation rules were followed. No falsification was made on the collected data and this study was not sent to any other academic publication medium for evaluation. In addition, permission was obtained from the Kyrgyz-Türk Manas University Social and Humanities Sciences Ethics Committee (Date: 31/05/2024 and Decision no: 2024/9) to conduct the research.

Изилдөөчүлөрдүн салым кошуусу боюнча пайыздык билдирүү

Изилдөөчүлөрдүн кошкон салымдары тең болуп эсептелет.

Statement of Contribution Rate of Researchers

The contribution rates of the authors in the study are equal.

Конфликт билдирүүсү

Изилдөөдө эч кандай конфликт потенциал жок деп эсептелет.

Declaration of Conflict

There is no potential conflict of interest in the study.

Каржы билдирүүсү

Бул изилдөө үчүн эч кандай мекемеден же уюмдан каржы алынган эмес.

Funding

No funding was received from any institution or organization for this study.

Жасалма интеллект жана анын түрлөрүн колдонуу боюнча билдирүү

Жасалма интеллект жана анын түрлөрү бул макаланы жазууда колдонулган эмес.

Statement of Use for Artificial Intelligence and Its Types

Artificial intelligence and its various types were not used in the writing of this article.

Маалымат алмашуу боюнча билдирүү

Биз бул изилдөөнүн маалыматтарын тиешелүү "этикалык принциптер жана редакциялык саясат" бөлүмүндө белгиленген шарттарга ылайык, натыйжаларды ырастоо максатында акылга сыярлык суроо-талап боюнча жеткире аларыбызды билдиребиз.

Data Sharing Statement

We declare that, upon reasonable request for the purpose of verifying the findings, we can share the data of this study according to the conditions specified in the relevant section of the "ethical principles and publication policy".

Колдонулган булактар

- Abduvaliyev, İ. (2008). *Kyrgyz tilinin morfologiyasy*. Poligraf resurs.
- Abdyrahmanova, R. D. (2014). *Lingvisticheskaya tipologiya*. KRSU.
- Ahmanova, O. (1966). *Slovar lingvisticheskikh terminov*. "Sovetskaya ensiklopediya".
- Alimova, M. (2018). Nekotoryye tipologicheskiye osobennosti slova v strukture uzbekskogo yazyka. *European science*, № 10 (42). 28-42. <https://cyberleninka.ru>
- Arakin, V. (1989). *Tipologiya yazykov i problema metodicheskogo prognozirovaniya*. Moskva: "Vysshaya Shkola".
- Baskakov, A. N. (1979). *Istoriko-tipologicheskaya morfologiya tyurskikh yazykov*. Nauka.
- Ergin, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. Bayrak Yayınları.
- Gadjiyeva, A. Yu. (2013). O roli vnutenney i vneshney fleksii v slovo v formoobrazovanii tyurkskikh yazykov (O hronologii protsessa vovlechonnosti flektivnykh mehanizmov). *Uchenyye zapiski Tavricheskogo natsionalnogo universiteta imeni V.I. Vernadskogo. Seriya "Filologiya. Sotsialnyye kommunikatsii"*. Tom 26 (65). № 1, 313-317. <https://cyberleninka.ru>
- Humboldt, F. V. (1984). O roli vnutenney i vneshney fleksii v slovo i formoobrazovanii. *Humboldt F.V. Izbrannyye trudy po yazykoznaniiyu*. Progress.
- Ibragimov, S. (2000). *Til iliminin negizderi*. Raritet info.
- Japarov, Sh. jana Sydykova, T. (2013). *Azırky kyrgyz tilinin fonetikasi*. Teknik BB KTUMU.
- Guseynov, Ş. (t.y.). <http://jurnal.org/articles/2009/fill59.html>
- Karasayev, H. (2009). *Kyrgyz tilinin orfografiyalyk sozdugu*. Maml. til jana ensiklopediya .
- Karatayeva, S. (2020). Morfemalardyn chekteshken jerinde kelip chykkan sozulma unduulor. *Nauka, novyye tehnologii i innovatsii Kyrgyzstana*. № 10, 255-260. <https://doi.org/10.26104/NN'TIK.2019.45.557>
- Koduhov, V. I. (1987). *Vvedeniye v yazykoznaniiye*. "Prosvesheniye".
- Kononov, A. N. (1971). Struktura i istoriya tyurkskikh yazykov. Ichinde: Kononov A., *O fuzii v tyurkskikh yazykakh* (108-120-6). Nauka.
- Kononov, A. N. (1980). *Grammatika tyurskikh runicheskikh pamyatnikov*. Nauka.
- Korkmaz, Z. (1960). Türkçede Ek Yığılması Olaylarının Meydana Gelişi Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 8, 173-180.
- Korkmaz, Z. (1992). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. TDK Yayınları.
- Kuznetsov, P. (2009). *Morfologicheskoye klassifikatsiya yazykov. Materiyaly k kursam yazykov*. URSS.
- Manas, Sayakbay Karalayevdin varyanty boyuncha. (2010). *Tuz.: A. Jainakova, A. Akmataliyev. Sozduktu dayardagan A. Mamytov. Surottoru T. Gertsendiki. Turar*.
- Menges K. G. (2000). *Türk elderi jana alardyn tilderi. Turkologiyaga kirishuu*. (Kotorgon: Taalay Abdiyev). Elita basma borboru.
- Musayev, S. J. (1998). *Jalpy til ilimi*. İlim.
- Oruzbayeva, B. O. (1972). *Lingvistikalik terminderdin kyrgyzcha-oruscha sozdugu*. İlim.
- Reformatskiy, A. A. (1996). *Vvedeniye v yazykovedeniye*. Aspent Press.
- Sharafutdinova, N. S. (2008). *Teoriya i istoriya lingvisticheskoy nauki*. Vostok-Zapad.
- Tenishev, E. (2011). *Izbrannyye trudy*. İLYAL UNTS RAN.
- Kudaibergenov, S., Tursunov, A. jana Sadykov, J. (1980). *Kyrgyz adabiy tilinin grammatikasi*. İlim Basması.
- Karalaev, S. (2010). *Manas: baatırdık äpos: Saqkabay Karalaevdin variantı boyıncha*. ed. Zhainakova, A., Akmataliev, A., & Gertsen, T., Turar.

EXTENDED ABSTRACT

In linguistics, there are two main principles for classifying the languages of the world: 1. Morphological classification, 2. Genealogical classification. Morphological (or typological) classification is based on the grammatical similarities and differences between languages, while genealogical classification is based on the origin and historical development of languages. Linguists divide the world's languages morphologically into four types: agglutinative, isolating (amorphous), inflectional (fusional), and polysynthetic (incorporative). However, many scholars note that this classification is somewhat conditional. This is because linguistic features typical of a certain group of languages may also be found in languages belonging to other groups. For example, although the Kyrgyz language belongs to the group of agglutinative languages, it is possible to find features that are characteristic of inflectional and isolating languages as well. Conversely, it is also possible to observe features typical of agglutinative languages in inflectional languages. One such feature is the phenomenon of fusion. The word *fusion* comes from the Latin word *fusio*, meaning "to melt." The term was first introduced in 1921 by American linguist Edward

Sapir to describe phonological changes that occur at the junction of morphemes in a specific type of word formation. The phenomenon of fusion is known to be characteristic of inflectional languages. In this process, morphemes merge at their boundaries, often resulting in forms that are different from their original shapes. In B. Oruzbayeva's *Dictionary*, fusion is defined as follows: "Fusion is the alteration of a word stem's boundary due to the attachment of multiple affixes that carry different meanings." (Oruzbayeva, 1972, p. 324). Kudaibergenov and other researchers state that the close merging or blending of a root with an affix (or affixes) is referred to as the phenomenon of fusion. They explain that when a root and an affix are fused, a new "root" word may emerge, and when affixes fuse with each other, a complex affix may be formed. (Kudaibergenov, Tursunov, Sadykov, 1980). Although fusion is mainly characteristic of inflectional languages, it can also be observed in some words of agglutinative languages. Fusion was quite active not only in the ancient stages of the evolution of Turkic languages but also in later periods. Nevertheless, despite the presence of a considerable number of such features that do not conform to the traditional typological structure of Turkic languages, these phenomena have often been overlooked. However, if we carefully examine the structural system of Turkic languages from a typological perspective and conduct an objective analysis, there is sufficient reason to claim that these languages still exhibit, to some extent, inflectional tendencies even today. For example, in modern Turkic languages, the phenomenon of fusion frequently occurs due to the close morphological connection between affixal and root morphemes, leading to the elimination of clear boundaries between the root and the affix. Forms that show a tendency toward the inflectional type in Turkic languages are primarily found in verbal constructions. For instance, in Kyrgyz and Uzbek, the present continuous tense is formed as follows: *Кыргыз-келатам* ("I am coming"), *Ўзбек-келяйтман/келайатман* ("I am coming"). Also, in the present participle forms: *Turkish - alan* ("taking"), *язган* ("writing") M. Alimova, when discussing synthetic-inflectional features in the Uzbek language, notes the presence of fusion at the junctions of root and affix morphemes. She gives examples such as: *йўшл>йўшим* (ИЛ>Л), *оёқ-оёғим* (Қ>Ғ), *юрак-юрагим* (К>Г), *сарик-сарғай* (ИҚ > Ғ) (Alimova, 2018). Fusion also frequently occurs in cases where, at the end of a root (or stem), one of the voiceless consonants *k* or *p* is followed by an affix that begins with a vowel. In such instances, these consonants are typically replaced by their voiced counterparts *g* and *b*, respectively, leading to a change in the root. For example: *бак + -ым* → *багым*, *кеп + -(ы)м* → *кебим*, etc. In verbs ending in *p* with a single syllable, when followed by the tense-forming suffix *-(ы)n*, the resulting phonetic group (such as *ан, ен, өн*) transforms into a long vowel. For example: *тап + (ы)n* → *таан*, *чап + (ы)n* → *чаан* etc. Other examples of fusion are also related to these phonetic transformations into long vowels. For instance, the personal pronouns *мен* (I), *сен* (you), and *ал* (he/she) change into *мага*, *сага*, and *ага* respectively when the dative case suffix is added. In the case of possessive suffixes of the first and third person (+ым, +ы), if the second syllable of a word contains a high vowel, this vowel may drop out, causing a change in the root form. For example: *мурдун + ы* → *мурду*, *карын + ы* → *карды*, *эрин + ы* → *эрди*, *орун + ы* → *орду*, *үйүр + ы* → *үйрү*. Examples of fusion can also be found in word formation processes: *жыйын + -а* → *жыйна*, *кызыл + -ар* → *кызар*, *мойун + -ак* → *мойнок*, *айкында- + -ооч* → *айкыndoоч*, *уйку + -ла* → *укта*. Similar fusion phenomena can also be observed in the Turkish language. In Turkish grammar books, such phonological processes are described under terms like *ünlü değişmesi* (vowel change), *ünsüz değişmesi* (consonant change), *ünlü düşmesi* (vowel drop), *konsonant düşmesi* (consonant drop), *orta hece vokalin düşmesi* (middle vowel drop), and *orta hece vokalinin değişmesi* (middle vowel change). These processes involve the merging of root and affix boundaries. Examples include: *burun + ı* → *burnu*, *ağz + ı* → *ağzı*, *omuz + ı* → *omuzu*, *alm + ı* → *almı*, *dinle + yor* → *dinliyor*, *söyle + yor* → *söylüyor*, *ben + a* → *a*, *sen + a* → *sana*, *ufak + ık* → *ufacık*, *küçük + ık* → *küçücük*, *dolaş + ı* → *dolaba*, *kanat + ı* → *kanadı*. These examples clearly demonstrate that the phenomenon of fusion is present in both Kyrgyz and Turkish. This supports the idea that morphological classification of languages is somewhat conditional. While fusion may not be a dominant characteristic of Kyrgyz and Turkish, it is evident that these languages do exhibit certain fusion features.